

Czesko-łużyckie kontakty językowe od X/XI do XXI wieku

Keywords: Sorbian languages history, lexical bohemisms, contacts between Czech and the Sorbian languages

Słowa kluczowe: historia języków łużyckich, bohemizmy leksykalne, czesko-łużyckie kontakty językowe

Abstract

The influences of Czech are evident in medieval and later Christian terminology as well as religious and Biblical Sorbian writings up to the 19th century. From the 1840s onward, Czech intensely affected the lexical system and style variations of literary Upper Sorbian. The Pful dictionary (1866) and 19th century Upper Sorbian writings (mainly the press) document over one thousand lexical units derived from Czech, only some of which found either a permanent or temporary place in Upper Sorbian. Bohemisms are much less frequent in Lower Sorbian, the penetration occurring mostly via Upper Sorbian.

Wpływy języka czeskiego dotyczą średniowiecznej i późniejszej łużyckiej terminologii chrześcijańskiej oraz piśmiennictwa religijno-biblijnego do XIX w. Od lat czterdziestych XIX w. język czeski oddziaływał intensywnie na system leksykalny i odmiany stylistyczne górnołużyckiego języka literackiego. Słownik Pfula (1866) i piśmiennictwo górnołużyckie XIX w. (głównie prasa) dokumentują ponad tysiąc jednostek leksykalnych czeskiego pochodzenia, z których tylko część zadomowiła się w górnołużyckim na stałe lub na pewien czas. Bohemizmów jest znacznie mniej w języku dolnołużyckim, do którego w większości przeniknęły one z górnołużyckiego.

1. Uwagi wstępne

Dotychczas tylko Heinz Schuster-Šewc (2005) podjął próbę syntetycznego spojrzenia na łużycko-czeskie stosunki językowe. Jego artykuł składa się z dwóch części: w pierwszej ukazuje łużycko-czeskie

paralele językowe (np. **q* > *u*, **ę* > *'a*, **ž* > *z*, **g* > *γ* > *h* w czeskim i górnołużyckim), w drugiej zaś wpływy czeszczyzny na łużycczyznę (głównie górnołużycki) w okresie od XI do końca XIX w. w związku z sąsiedztwem terytorialnym oraz kontaktami polityczno-kulturalnymi Łużyczan z Czechami. Autor wzmiankuje m.in. o udziale czeszczyzny w ukształtowaniu podstawy łużyckiej terminologii chrześcijańskiej, o bohemizmach w *Przysiędze budziszyńskiej* (ok. 1532 r.), w *Nowym Testamencie* (1548) Mikołaju Jakubicy i w przekładach biblijnych Michała Frencla. Jedną stronę Schuster-Šewc poświęca oddziaływaniu w XIX w. języka czeskiego na koncepcję łużyckiej pisowni analogicznej oraz roli czeszczyzny w powstaniu i funkcjonalnym doskonaleniu literackiego języka górnołużyckiego.

Wobec tego widzę potrzebę ponownego zajęcia się czesko-łużyckimi kontaktami językowymi od X/XI do XXI wieku – w szerszym ujęciu, z uwzględnieniem nowych faktów w stosunku do artykułu Schuster-Šewca i z podaniem obszernej bibliografii. Nie będę natomiast zajmował się przedhistorycznymi łużycko-czeskimi związkami językowymi.

* * *

Obszar dzisiejszych wschodnich Niemiec (tj. prawie całe dawne terytorium NRD) zamieszkiwało w średniowieczu kilkadziesiąt większych i mniejszych plemion słowiańskich, z których germanizację przetrwały tylko dwa – Miśnianie i Łużyczanie. Ich potomkami są współcześni Górnołużyczanie i Dolnołużyczanie. Wielu Dolnołużyczan uważa się od lat 90. XX w. za Wendów. Długo wschodnia granica dolnołużyckiego obszaru językowego sięgała na wschód od Nysy Łużyckiej i Odry – po Kwisę i Bóbr na wschodzie i na północy po Pliszkę. W 1945 r. tereny te weszły w skład Polski. W niektórych miejscowościach tzw. Łużyc Wschodnich (np. koło Gubina, Łubska, Trzebieli) Dolnołużyczanie posługiwali się swoim językiem jeszcze na początku XIX w.

W drugiej połowie X w. Łużycanie i Milczanie utracili niezależność na rzecz feudałów niemieckich, którzy dążyli również do zdobycia ziem czeskich. Tutaj jednak wydarzenia historyczne miały inny charakter. Przemysłidzi podporządkowali sobie w ciągu IX-X w. plemiona czeskie i utworzyli państwo wczesnofeudalne. Uznało ono w 929 r. zwierzchnictwo króla Henryka I i tym samym stało się lennem Rzeszy, zachowując jednak dużą swobodę w polityce wewnętrznej. Jeśli chodzi o łużycko-czeskie kontakty kulturalne i językowe, bardzo istotne jest to, że Łużyce od trzeciej ćwierci XIV w. do 1620 r. (tj. do bitwy pod Białą Górą/na Białej Górze¹) należały do Korony Czeskiej. Utrata niepodległości spowodowała obniżenie poziomu kulturalnego kraju i jego postępującą germanizację. Od przełomu XVIII/XIX w. czeski język literacki odradzał się pod wpływem ruchu odrodzenia narodowego i powstały warunki do pomyślnego rozwoju kultury narodowej.

Literackie języki łużyckie (tj. dolno- i górnolużycki) ukształtowały się głównie pod wpływem języka niemieckiego. Ich podstawy stworzyli przed XIX w. (zwłaszcza w piśmiennictwie religijnym) ludzie dwujęzyczni – Łużycanie i Niemcy, którzy znali w tym samym lub podobnym stopniu łużycki i niemiecki. Znacznie mniejszy był wkład łaciny w intelektualizację dialektów łużyckich. W kształtowaniu najstarszych europejskich języków literackich najważniejszą rolę odegrały języki wyższej kultury – łacina i greka (Lewaszkiewicz 1992). Kontakty z językiem czeskim – przede wszystkim za pośrednictwem *Biblii kralickiej* (1579–1594 i następne wydania) – miały w historii języków łużyckich przed XIX w. znaczenie drugorzędne, z polskim zaś tylko symboliczne. W XIX i XX w. niemiecki wciąż był podstawową siłą napędową rozwoju sprawności funkcjonalnej dolno- i górnolużyckiego, choć od połowy XIX w. występował na Łużycach silny nurt puryzmu językowego. Wpływy języka czeskiego są szczególnie widoczne w zakresie leksyki. Język polski odegrał w rozwoju

¹ Niektórzy językoznawcy (np. J. Siatkowski) uważają, że powinno się mówić bitwa na Białej Górze, gdyż Biała Góra jest właściwie płaskowyżem.

języków łużyckich znacznie mniejszą rolę niż język czeski (Lewaszkiewicz 2012, 2015). Zdecydowały o tym dwa czynniki: ściślejsze kontakty kulturalne Łużyczan z Czechami w XIX i XX w., lepsza znajomość czeskiego, co powodowało od połowy XIX w. bardziej skuteczne oddziaływanie czeszczyzny na rozwój języków łużyckich.

W niniejszym artykule odwołuję się tylko do ważniejszych pozycji bibliograficznych. Odsyłam do mojej publikacji (Lewaszkiewicz 1995), w której znajduje się wiele wzmianek o wpływach czeskich na łużyckie piśmiennictwo religijno-biblijne (*A: Zarys dziejów łużyckich przekładów Biblii*) oraz obszerna literatura przedmiotu wraz z adnotacjami (*B: Bibliografia...*).

2. Kontakty czesko-łużyckie do połowy XVI wieku

Najwcześniejsze kontakty handlowe między plemionami „łużyckimi” (głównie Milczanami) i plemionami czeskimi miały miejsce prawdopodobnie w IX-X w. Nie możemy jednak niczego powiedzieć o ewentualnych językowych konsekwencjach tych kontaktów.

Wojciech Bogusławski i Michał Hórnik (1884, s. 39) przypuszczali, że Cyryl i Metody chrystianizowali Łużyce. Takie stanowisko reprezentował również Arnošt Muka (1918a, s. 30; 1918b, s. 44–48), który uważał, że świadczy o tym staro-cerkiewno-słowiański rękopis z Gósmaru. Pogląd ten zdecydowanie odrzucił František V. Mareš (1954, s. 267–286), gdyż – jego zdaniem – zabytek jest w rzeczywistości cerkiewnosłowiański (pochodzi z XIV w.), znalazł się na Łużycach przypadkowo, cerkiewizmy zaś do terminologii chrześcijańskiej łużycczyzna przyjęła za pośrednictwem języka czeskiego. Jako realistyczny należy ocenić pogląd Bogusławskiego i Hórnika, że w późnym średniowieczu (zwłaszcza w XIV i XV w.) księża łużyccy posługiwali się rękopisami czeskimi zawierającymi teksty liturgiczne i pieśni religijne (1884, s. 103), a od XVI w. korzystali również z drukowanych przekładów Biblii czeskich. O średniowiecznych związkach z czeskim piśmiennictwem religijno-biblijnym świadczą liczne

bohemizmy i cerkiewizmy w łużyckiej terminologii kościelnej, której podstawowy zasób powstał bez wątpienia przed XVI w.

W obrębie łużyckiej terminologii chrześcijańskiej (zarówno górnołużyckiej, jak i dolnołużyckiej) można wyróżnić trzy warstwy: terminy pochodzenia czeskiego (częściowo cerkiewnosłowiańskiego za pośrednictwem czeskim), terminy pochodzenia niemieckiego (typowe zapożyczenia niemieckie oraz kalki wyrazów niemieckich), terminy pochodzenia łużyckiego.

Terminologią chrześcijańską pochodzenia czeskiego oraz cerkiewnosłowiańskiego w językach łużyckich sławiści interesują się od lat 40. XIX w. Izmail I. Srezniewski (Sreznevskij 1844) odnotował obecność 10 bohemizmów i paleoslawizmów (tj. starocerkiewizmów) w łużyckiej terminologii chrześcijańskiej (Frinta 1954, s. 105). Jan A. Smoler (Schmaler 1864) (Frinta 1954, s. 105), zwolennik poglądu, że Łużyczanie przyjęli chrześcijaństwo z Państwa Wielkomorawskiego, wymienił 9 terminów chrześcijańskich pochodzenia starosłowiańskiego i staroczeskiego oraz 7 imion chrześcijańskich, z których – jak uważa Antonín Frinta (1954, s. 105) – najbardziej przekonujące jako nabytek z Czech jest imię *Klimant*.

Najważniejszymi – jak dotąd – opracowaniami łużyckiej terminologii chrześcijańskiej są publikacje Frinty (1954, s. 104–140; 1959, s. 181–196). Wartościowe wzmianki na ten temat znajdują się również w publikacjach Bohuslava Havránka (1936, s. 48, 78; 1939, s. 53). Wśród bohemizmów i paleoslawizmów Frinta wyróżnia słownictwo apelatywne (67 terminów podstawowych, wraz z derywatami – ponad 70 haseł) oraz nazwy własne – imiona i nazwiska (65 haseł), nazwy miejscowe (29 podstawowych nazw).

Autor na pierwszym miejscu wymienia terminy górnołużyckie – nie zawsze odpowiadają im identyczne lub podobne terminy dolnołużyckie, np.: gł. *arcybiskop* – dł. *arcybiskup* (cz. *arcibiskup*), tylko gł. *běrmować* (cz. *biřmovat*), gł. *cyrkej* – dł. *cerkwja* (stcz. *cierkev*), gł. *jandžel* – dł. *janžel* (cz. *anděl*), gł. *kadžďlo, kadźenje* – dł. *kadžďlo, kaźenje* (cz. *kadidlo, kaděňi*), gł. *kazanje, kaznja* – dł. *kazň, kaznje* (stcz. *desatero kázanie*), gł. *kralestwo* – dł. *kralejstwo* (cz. *království*),

gł. *něšpor* – dł. *nišpor* (cz. *nešpor-y*), tylko gł. *śćenje* (stcz. *čtenie*), gł. *twórc* – dł. archaiczne *tworc*, współczesne *stwórc* (stcz. *tvořec*), gł. *žohnować* – dł. *žognować* (cz. *žehnat*).

Wpływy staroczeskie i starosłowiańskie widoczne są również w antroponimii i toponimii, np.: gł. *Judaš* – dł. *Judaš* (niem. *Judas*) – cz. *Jidáš* < stczes. *Judáš*, gł. *Kašpor/Kašpork* – dł. *Kašpor/Kaspor* – cz. *Kašpárek*, gł. *Wojćech* – dł. *Wójsech/Wójšik* – cz. *Vojtěch, Vojtk*. Oprócz tego autor wymienia kilkadziesiąt wyrazów pospolitych (terminów), np. gł. *hodownička* – dł. *godownica*, gł. *nabožina* – dł. *na-božnina*, oraz 39 nazw osobowych powstałych na gruncie łużyckim (np. gł. i dł. *Hawštyn*, gł. *Hodan* – dł. *Hodam* < *Adam*). Z dzisiejszego punktu widzenia publikacja Frinty jest już przestarzała, ale w dalszym ciągu korzysta się z niej, ponieważ nie istnieje lepsze opracowanie. W przyszłości niezbędna będzie rewizja badań czeskiego uczonego. Jedno jest pewne – podstawowa terminologia chrześcijańska łużyckich (języka górno- i dolnołużyckiego) jest – podobnie jak w historii języka polskiego – zob. Klich 1927 – pochodzenia czeskiego, tj. staroczeskiego. Częściowo łużyckie terminy chrześcijańskie czeskiej proveniencji zostały zastąpione – po zwycięstwie reformacji – terminami niemieckimi.

W dziejach dolnołużycko-czeskich kontaktów językowych szczególnie ważny jest przekład *Nowego Testamentu*² Jakubicy (1548). O języku Jakubicy pisało wielu sorabistów i sławistów (Lewaszkiewicz 1995, Lewaszkiewicz 2007). Uważa się, że zabytek ten reprezentuje dialekt wschodnio-dolno-łużycki, tj. dialekt używany w przeszłości na wschód od Nysy Łużyckiej i Odry. Sprawa jest jednak skomplikowana, ponieważ zabytek ten wykazuje wiele cech językowych dialektu zachodnio-dolno-łużyckiego oraz dialektu/dialektów języka górnołużyckiego. Oprócz tego w rękopisie poświadczone są liczne polonizmy oraz czechizmy. Polonizmy są zapewne w dużym stopniu elementami dialektu wschodnio-dolno-łużyckiego, sąsiadującego z polskim obszarem językowym. Bardzo liczne bohemizmy dotyczą głównie pisowni, fonetyki i słownictwa. Jest ich w przekładzie

² Dalej stosuję skrót *NT*.

Jakubicy tak dużo, że August Leskien (1876), wybitny sławista, uważał, że całego tekstu nie warto publikować, gdyż „roi się od czechizmów”.

Liczne są przykłady pisowni odzwierciedlającej czeskie właściwości fonetyczne; często pojawiają się one obok zapisów w fonetyce dolnołużyckiej. Wybrane przykłady: *prwny/pirwny, hlej/lej, swrch/ /swirch/zwirch*. Doris Teichmann (2001) wymieniła ponad 80 czeskich hasłowych zapożyczeń leksykalnych w języku NT, ale jest ich w rzeczywistości znacznie więcej. Reprezentatywne przykłady: *branić, obrana, pjekło, pokrytc, propast, prorok, šelma, trestać, wjelblud, wuměnić, zalibić, zatraćić, zatracenje, vytestwo*. Dokładne opracowanie bohemizmów w przekładzie NT Jakubicy jest niezbędne, ale trudno przewidzieć, kiedy zadanie to będzie zrealizowane. Wpływy czeskie mogły mieć charakter książkowy (tj. pochodzić z jednego lub nawet kilku czeskich tekstów NT), lecz nie można też wykluczyć, że Jakubica znał w jakimś stopniu czynnie język czeski i część bohemizmów w jego przekładzie to wynik interferencji językowej. Innym źródłem licznych bohemizmów mogła być gwara wschodnio-dolno-łużycka, którą posługiwał się Jakubica. W tym miejscu niezbędny jest dłuższy wywód.

Nie wiadomo, jaka ludność zamieszkiwała przed X w. obszar na wschód od Nysy Łużyckiej i Odry – ludność dolnołużycka lub polska (śląska). Wątpliwości tej nie da się rozstrzygnąć. Sensowne jest przypuszczenie, że doszło do mieszania się ludności dolnołużyckiej z polską (śląską) (Nitsch 1954, s. 18–19). Najprawdopodobniej ludność śląska nawarstwiła się na ludność dolnołużycką i uległa sorabizacji – elementy polskie można uznać za elementy substratowe. Później na tych obszarach wielokrotnie do XVI w. osiedlali się Polacy i Czesi (Jaworski 1993, 2007). Zapewne często dochodziło do mieszania się ludności i języków. Mamy prawo przypuszczać, że liczne elementy polskie w języku przekładu Jakubicy wywodzą się z kilku źródeł: z najdawniejszych właściwości językowych dialektu wschodnio-dolno-łużyckiego (zawierającego również rezultaty językowe wspólnych tendencji rozwojowych z polszczyzną, np. **ě + T > a*), z późniejszego dialektu ludności mieszanej narodowo i językowo,

z praktycznej znajomości języka polskiego lub korzystania przez tłumacza z polskich tekstów biblijnych. Podobnie można potraktować sprawę licznych bohemizmów w języku Jakubicy. Mogły one pochodzić z kilku źródeł: z czeskich tekstów NT, z mieszanego językowo (tj. wschodnio-dolno-łużycko-polsko-czeskiego) dialektu znanego Jakubicy oraz z interferencyjnego oddziaływania jego praktycznej znajomości języka czeskiego. Prawdopodobnie na obszarze tzw. Łużyc Wschodnich powstawały wyspy o mieszanym charakterze językowym. Dodatkowe językowe elementy czeskie i polskie to rezultat oddziaływania tego źródła, tj. mocno zmieszanej gwary wschodnio-dolno-łużycko-polsko-czeskiej.

W pierwszej połowie XVI w. powstała również *Przysięga budzi-szyńska* (ok. 1532 r.). Schuster-Šewc (1967, s. 33) określił ten zabytek jako tekst mieszany językowo, tj. górnołużycki z wpływami dolnołużyckimi i czeskimi. Przypuszczał, że tłumacz przysięgi był Czechem, który znał również górnołużycki i dolnołużycki lub Dolnołużycaninem niedostatecznie odróżniającym górnołużycki od dolnołużyckiego. E. Wornar (2012) przeanalizował dokładnie krótki zabytek (zawierający 67 wyrazów) z punktu widzenia obecności w nim czeskich, dolnołużyckich i górnołużyckich elementów językowych, przy czym nie brał pod uwagę cech językowych identycznych w tych językach. Doszedł do wniosku, że przysięga niemal całkowicie reprezentuje język czeski. Częściowo górnołużycki charakter mają jedynie następujące formy: *při, při-* (górnołużycka zmiana *ř > š* odzwierciedlająca się w pisowni: *pschy, pschifaham*) oraz wyrazy *bejć, pojtać* (ze zmianą morfemu bezokolicznika *t' > ć*). Pewnym elementem dolnołużyckim jest tylko zaimek *kotary*, wprowadzony na miejsce czeskiego *který*. Tekst – uważany dotąd za górnołużycki – proponuje zaliczyć do zabytków czeskich redakcji górnołużyckiej (Wornar 2012, s. 120). Na uwagę zasługuje również pogląd Wornara (powtórzony za F. Mětskiem 1978), że Łużycanie w XVI i XVII w. (do powstania języka piśmiennictwa górnołużyckiego) traktowali język czeski jako własny język literacki³.

³ Język literacki rozumiem tutaj jako język piśmiennictwa.

Od późnego średniowiecza język czeski oddziaływał na łużycki system antroponimiczny (Wenzel 1987–1994, 1999). Znamiennym przykładem jest nazwisko *Kral* (pierwsze poświadczenie z 1374 r.). Inne przykłady: *Hajek*, *Hajny*, *Halaczek*, *Hawel*, *Hejna*, *Hnyk*, *Hubeny*, *Kubelka*, *Machatsch*, *Matysik*, *Sladek* itd.

Na Uniwersytecie Karola od połowy XIV w. studiowali przybysze z Łużyc – część z nich z pewnością stanowili Łużyczanie (Parczewski 1901). Niewątpliwie szerzyli oni na Łużycach wiedzę o języku czeskim, kulturze czeskiej, historii i husytyzmie, ale z powodu braku dokumentów są to tylko przypuszczenia.

3. Kontakty czesko-łużyckie od połowy XVI wieku

W drugiej połowie XVI w. Kaspar Peuker (1525–1602) był zwolennikiem uznania języka czeskiego za język literacki Łużyczan. „Měješe čěšćinu za spisownu řeč tež Serbow” (Kral 2014). Peuker, z pochodzenia Łużyczanin, był wybitnym uczonym, matematykiem i lekarzem), humanistą i pisarzem łacińskojęzycznym. Był zięciem Philippa Melanchtona i jego doradcą w sprawie kontaktów z narodami słowiańskimi.

Gdy chodzi o druki, przed publikacjami Michała Frencla (1628–1706) wpływy czeskie dotyczyły prawie wyłącznie – jak się wydaje – pisowni. Warto w tym miejscu zebrać informacje dotyczące pisowni najważniejszych zabytków piśmiennictwa dolnołużyckiego i górnołużyckiego do połowy XVII w., tj. dolnołużyckiego rękopiśmiennego *Psalterza z Wolfenbüttel* (z drugiej połowy XVI w.) oraz druków: dolnołużyckiego *Małego katechizmu i Śpiewnika* Albina Mollera (1574) oraz *Enchiridionu Vandalicum* Handroša Tary (1610), górnołużyckiego *Małego katechizmu* Wjaclawa Warichiusa (1595) oraz *Psalmsów pokutnych* Hrjehora Martiniego (1627).

Tłumacz *Psalterza z Wolfenbüttel* oparł się na systemie pisowni niemieckiej, ale nie była mu też obca pisownia czeska (Jenč 1954, s. 35–36). Pisownia Mollera – nawiązująca do wzorów niemieckich – jest dosyć prymitywna; nie widać u niego znajomości pisowni sło-

wiańskiej, tj. czeskiej lub polskiej. Brak wzorców pisowni czeskiej lub polskiej w podręczniku Tary. Pisownia Warichiusa jest dokładniejsza niż Mollera. Trzyma się on zasadniczo wzorów niemieckich, ale ma też pewne elementy pisowni czeskiej i polskiej, chociaż Warichius zdecydowanie odrzuca na s. 11 swojej książki (Schuster-Šewc 2001, s. 276–277) potrzebę korzystania z wzorów słowiańskich. Na podobieństwo czeskiego i polskiego oznacza afrykatę [c] przez *c* (w innych zabytkach występuje zwykle w tej funkcji *z* na wzór niemiecki), afrykaty zaś [č], [ć], [ź] oddaje dwuznakami *cž*, *dž*. W *Katechizmie* pod wpływem czeskim zdarza się punktowane *ā*. Wyjątkowo pojawiło się u Warichiusa zapożyczenie leksykalne *wotpowed* ‘odpowiedź’ (czes. *odpověď*) zamiast górnołużyckiego *wotmoŭa*. Martini skorzystał głównie z zasad pisowni niemieckiej, ale widać wpływ pisowni czeskiej i polskiej w zakresie oznaczania np. afrykat i miękkości spółgłosek (Schuster-Šewc 2001, s. 274). Tłumacz oddaje [c] literą *c*, [č] literami *cž*/*cž*, [ć] literami *cž*, *dž*, *c*, [ź] zapisuje jako *dž*; miękkość spółgłosek oznacza za pomocą ukośnej kreseczki lub wężyka nad odpowiednią literą.

W 1670 r. Frencl, założyciel protestanckiego wariantu języka piśmiennictwa górnołużyckiego, wydał *Ewangelię według Mateusza i Marka*. Pisownię oparł na wzorach czeskich, o czym informuje w przedmowie. R. Jenč (1954, s. 70) uważa, że nawiązuje ona również do pisowni polskiej. Jako pierwszy w piśmiennictwie łużyckim stosował znaki diakrytycznie nad *z*, *cz*, *dz*, pisał *c* zamiast niemieckiego *z*, *z* zamiast niemieckiego *s*, *s* zamiast *ß*, używał też litery *é* na oznaczenie [ě]. Rada miejska Budziszyna zarządziła konfiskatę 400 egzemplarzy druku biblijnego, ponieważ ukazał się on bez zgody władz Kościoła protestanckiego. Chodziło nie tylko o pisownię słowiańską, ale również o pewne sprawy doktrynalne. Łużyckie duchowieństwo protestanckie opowiadało się za pisownią wzorowaną na niemieckim. W zbiorze kazań *Postwitzscher Tauff-Stein* (1688) Frencl zrezygnował z niektórych zasad swojej pisowni (np. pisze *knjes* zamiast wcześniejszego *knjez*), a więc tym samym zbliżył się do zwolenników pi-

sowni niemieckiej. Kompromisowa pisownia Frencla nie zyskała jednak aprobaty na Łużycach.

W sprawie czeskich i polskich wpływów graficznych i językowych w drukach Frencla z lat 1670–1706 wypowiedział się niedawno F. Kaulfürst (2012, s. 106–109, 234–237). Autor wymienił następujące fakty: użycie grafemu *c* na oddanie [c], grafemów *f, s* w funkcji [s], wprowadzenie grafemu *w* do pisowni leksemów *wšitko* i *wzać*, konsekwentna pisownia *ch* w nagłosie morfemu, czeskie lub polskie cechy fonetyczne: *plewy, brjeh* zamiast *pluwy, brjóh, jeden, žaden* zamiast *jedyn, žadyn*, dwukrotnie poświadczona końcówka *-owje* (obok regularnej końcówki *-ojo*). F. Kaulfürst dodaje też, że nie zawsze (także w odniesieniu do niektórych wymienionych przykładów) wpływy czeskie lub polskie są pewne.

O odrzuceniu słowiańskiej (głównie czeskiej) pisowni Frencla zdecydował projekt ortografii górnołużyckiej opartej na pisowni niemieckiej, którą przedstawił pastor Zacharias Běrlin (Z. Bierling) w drukowanym traktacie *Didascalía seu orthographia Vandalica. Das ist Wendische Schreib-und-Lese-Lehr auf das Budissinische Idiom oder Dialectum mit Fleiß gerichtet* (Budissin 1689). Frencl do stosował się w dużym stopniu do zasad ortografii Běrlinka dopiero w przekładzie *Listów do Rzymian i Galatów* (1693). Pod koniec XVII wieku zespół tłumaczy wydał niezbędne księgi liturgiczne: *Katechizm* (1693), *Perykopy* (1695), *Agendę* (1696). Reprezentują one ortografię traktatu Běrlinka. Przyczyną nieobecności Frencla w składzie komisji był zapewne sprzeciw władz Kościoła protestanckiego. Ortografię druków protestanckich z lat 1693–1696 skodyfikował ostatecznie Jurij Matej w swojej gramatyce (G. Matthaei, *Wendische Grammatica...*, Budišin 1721), nieco ją modyfikując. Protestanci posługiwali się nią – ze zmianami wprowadzonymi głównie w drugiej połowie XIX w. – do II wojny światowej. NT Frencla przygotował do druku i wydał w 1706 r. Abraham Frencl, jego syn. Przekład odzwierciedla pisownię druków protestanckich z lat 1693–1696, a zatem syn oczyścił tekst ojca również z wpływów pisowni czeskiej.

Pod koniec XVII w. ukształtowała się również pisownia druków i rękopisów górnołużyckich katolików. Najstarsze druki katolickie ukazały się w 1659 r. i w 1672 r., ale się nie zachowały. Podstawy pisowni katolickich Górnołużyczan stworzył Jakub Ticin w swojej gramatyce, wydanej w 1679 r. w Pradze (*Principia linguae Wendicae*)⁴, a zastosował ją praktycznie w tłumaczeniu *Katechizmu* Canisiusa (1685). Ticin skodyfikował dialekt kulowski; kontynuatorem jego działalności piśmienniczej był Jurij H. Swětlik. W przedmowie do gramatyki Ticin wspominał, że oparcie się na pisowni czeskiej jest uzasadnione w świetle pokrewieństwa języka czeskiego i łużycczyzny. Dostrzegł on też elementy pisowni czeskiej u Frencla. Nie można wykluczyć, że Ticin oparł się na istniejącej tradycji pisowni odwołującej się do wzorów czeskich, modyfikując ewentualnie zastany system ortograficzny. Warto podkreślić fakt, że Ticin znał bardzo dobrze Czechy: wstąpił w 1673 r. do zakonu jezuitów w Pradze i w Czechach (głównie w Pradze) spędził kilkanaście lat życia.

W tym miejscu uzasadnione jest stwierdzenie, że przynajmniej między 1679 a 1693 r. protestanci i katolicy – dzięki wzorom pisowni czeskiej i polskiej (głównie jednak czeskiej) – nie różnili się zbyt mocno w sposobie zapisywania tekstów. Duże różnice powstały po wprowadzeniu norm traktatu Běrlinka. Próby ich przewyższenia podjęto dopiero w połowie XIX w.

Wpływy czeskie we wczesnych pismach Frencla – tj. w *Ewangeliach* (1670) i w *Postwitzscher-Tauff-Stein* (1688) – dotyczą również leksyki, która przeważnie pojawia się w nawiasach obok wyrazów łużyckich. Słownictwo to – według Schuster-Šewca – nie znalazło jednak kontynuatorów. W późniejszych przekładach *Biblii* preferowano raczej różnego typu zapożyczenia z języka niemieckiego. Losy pożyczek czeskich sprzed XVII w. zasługują na dokładne zbadanie. Warto zwłaszcza wiedzieć, czy A. Frencl, syn M. Frencla, usunął bohemizmy leksykalne z *Ewangelií według Mateusza i Marka*. W tej sprawie Schuster-Šewc pisze:

⁴ J. Ticin oparł się na wzorach gramatyk czeskich (Kaleta 2015).

In seinen Übersetzungen und Schriften gibt Frentzel deshalb neben dem jeweiligen deutschen Lehnwort oft das ihm noch bekannte bodenständige sorbische Wort an, wobei sich allerdings teilweise schon der Einfluß der tschechischen Bibelvorlage bemerkbar macht, die er beim Übersetzen mit herangezogen hatte. Vgl. folgende Beispiele aus dem 1670 erschienenen Matthäus- und Lukasevangelium sowie aus den 1688 publizierten Predigten „Postwitzer-Taufstein“: *narod* neben *šlachta* ‘Geschlecht’, *džiw*, *znamjo* neben ‘Zeichen’, *ludak* neben *heuchler*, *pasć so* neben *warnować* ‘sich in acht nehmen’, *wulki sal* neben *wječeradło* ‘großer Saal’ (vgl. č. *večeradlo*), *swo-bodny* neben *frey*, *město* neben *rum* ‘Raum’, *pyšny* neben *hofartny* ‘eitel’, *rozwodny list* neben *loslist* ‘Scheidebrief’, *wina* neben *ursacha*, *čoplota* neben *hěca* ‘Hitze’ u. a. Diese Bemühungen des ersten obersorbischen Bibelübersetzers fanden aber bei seinen Nachfolgern wenig Widerhall, und die späteren os. Bibelausgaben präferieren weiter den stärker mit deutschen Lehnwörtern durchsetzten Bibeltext, der kaum verändert bis in das 20. Jh. fortgedauert hat.

Eine ähnliche Tendenz bezüglich der Verwendung von Lehnwort und Lehnübersetzung beobachten wir auch in der katholischen schriftsprachlichen Variante (Schuster-Šewc 1993, s. 152–153).

Frencel informował o korzystaniu z *Biblii kralickiej* (wyd. 1613 r.) i z *Biblii gdańskiej* (wyd. z 1660 r.). NT Frencla (1706) jego syn, A. Frencel, porównał z *Biblią* czeską, polską i słoweńską (1584). Z tych samych *Biblii* słowiańskich korzystali też tłumacze i redaktorzy *Biblii* protestanckiej z 1728 r. R. Bura (2003, s. 125) stwierdziła liczne przykłady (prawie 60%) zbieżności zasobu frazeologizmów biblijnych w języku górnołużyckim (na podstawie NT Frencla) i w języku czeskim. Zapewne jednak tylko w niewielkim stopniu chodzi o zapożyczenia frazeologiczne z czeskiego przekładu biblijnego.

W historii lużycko-czeskich kontaktów kulturalnych szczególną rolę odegrała Praga. Po zwycięstwie nauki Lutra w Niemczech na studia do Pragi wyjeżdżali prawie wyłącznie katolicy. Od 1627 r. duchowni katolicy studiowali w Collegium Pragense. Kontakty z językiem czeskim stały się częstsze od przełomu XVII/XVIII w., o czym świadczy kilka faktów. W latach 1693–1696 A. Frencel opublikował słownik *De originibus linguae Sorabicae* (Stachowski 1978), w którym znalazło się po kilkaset czeskich i polskich odpowiedników wyrazów górnołużyckich; nieliczne słowa pochodzą z innych języków

słowiańskich. Jako zapożyczenia z czeskiego można potraktować niektóre wyrazy (np. *hasło*, *koftel/koścźel*, *koftelnik* ‘patron kościoła, nauczyciel’, *straž*, *stražnik*) w jego rękopiśmiennym słowniku *Lexicon harmonico-etymologicum* (1730) (Schuster-Šewc 2005, s. 26). Czeskie pożyczki leksykalne znajdują się również w rękopiśmiennym słowniku niemiecko-lużyckim (1782) Jana J. P. Hančki (1731–1789), np. *džiwadwo*, *klecž* ‘klatka’, *kluk*, *korab* ‘łódka’, *kowadlina* ‘kowadło’, *wěž* ‘wieża’ (Schuster-Šewc 2005, s. 26).

Czeskiego uczyli się prawdopodobnie Łużycanie w Collegium Orientale w Halle, które w 1702 r. założył August H. Francke (Winter 1954). W XVIII w. doszło do zacieśnienia kontaktów ewangelików lużyckich z czeskimi protestantami (Malinkowa 2015), co spowodowało, że na Łużyce docierały czeskie teksty religijne.

Największy wpływ na poznanie przez Łużyczan języka i kultury czeskiej miało jednak założenie Seminarium Łużyckiego w Pradze. Za jego początek można uznać testament Łużyczanina Měrcina N. Šimona z 1706 r., który przekazał pieniądze na wybudowanie internatu dla młodzieży lużyckiej studiującej teologię katolicką. Realizacją testamentu zajął się jego brat – Jurij Šimon; dzięki temu w 1727 r. do nowego budynku przy moście Karola wprowadzili się studenci lużyccy. Interesowali się oni językiem górnołużyckim, językiem czeskim i kulturą czeską, a także innymi językami i kulturami słowiańskimi. Od 1797 r. opiekował się nimi Josef Dobrowský, a po jego śmierci w 1829 roku funkcję kuratora przejął Vaclav Hanka, którego studentem był Jan P. Jordan, m.in. autor znanej gramatyki języka górnołużyckiego: *Grammatik der wendisch-serbischen Sprache in der Oberlausitz. Im Systeme Dobrowskýs abgefaßt*, Prag 1841. Od 1846 r. w ramach Seminarium Łużyckiego działało Towarzystwo Łużyckich Studentów Serbowka – bardzo zasłużone w rozwoju kultury języka górnołużyckiego i idei wzajemności słowiańskiej (Petr 1973). Kuratorami Serbowki byli: Hanka (1846–1861), Karel J. Erben (1861–1870), Martin Hattala (1872–1903), Mikołaj Krječmar (1891–1967) i Josef Páta (1922–1939). Seminarium Łużyckie w dawnej formie przestało istnieć w 1923 r. Do dzisiaj jednak pełni funkcję ośrodka kultury lużyckiej.

W upowszechnianiu znajomości języka i kultury czeskiej zasłużyło się z pewnością Towarzystwo Łużyckiej Historii i Języka (1838–1850) we Wrocławiu, którym opiekował się Jan E. Purkyně. Warto pamiętać o tym, że we Wrocławiu studiował w latach 1841–1845 Smoler i uczestniczył w licznych spotkaniach z wybitnym uczonym czeskim. Wielki wpływ na Smolera wywarł również František L. Čelakovský.

Do pogłębienia kontaktów łużycko-czeskich przyczyniło się Górnołużyckie Towarzystwo Naukowe w Zgorzelcu. Jego członkami byli m.in. Franc J. Lok (biskup katolicki), Jan Hórčanski, Samuel B. Ponich, Handrij Lubjenski. Sekretarzem Towarzystwa był Karl G. Anton, znany badacz wczesnej historii Słowian. O bliskie kontakty z łużyckimi członkami Towarzystwa dbał zwłaszcza Dobrovský.

Jak z powyższych uwag wynika, związki Łużyczan z Czechami były bardzo bliskie, znacznie intensywniejsze niż związki z Polską z językiem polskim i kulturą polską.

Do końca XVIII w. piśmiennictwo łużyckie (drukowane i rękopiśmienne) reprezentowały niemal wyłącznie teksty religijno-biblijne, słowniki oraz niemiecko- i łacińskojęzyczne traktaty ortograficzne i gramatyki, w których znajdował się jedynie łużycki materiał językowy. W latach 1809–1812 ukazywały się pierwsze miesięczniki polityczno-informacyjne Jana B. Dejki, a pod koniec lat dwudziestych XIX stulecia Handrij Zejler zaczął wydawać swoje utwory poetyckie. O wzroście znaczenia piśmiennictwa świeckiego (głównie prasy i literatury pięknej) w kulturze łużyckiej można mówić dopiero od lat czterdziestych XIX w., tj. od epoki odrodzenia narodowego. Od tego czasu łużyckie języki literackie (mające dotąd głównie charakter religijno-biblijny) szybko przekształcały się w języki literackie nowego typu. Jak już wspominałem na początku artykułu, kontakty z językiem niemieckim ważne są do dzisiaj w kształtowaniu sprawności języków łużyckich, ale od połowy XIX w. bardzo istotne jest również oddziaływanie języka czeskiego na górno- i dolnołużycki.

Do połowy XIX w. na obszarze Łużyc istniały trzy języki literackie/języki piśmiennictwa: dolnołużycki oraz dwa języki górnołużyckie –

wariancie piśmiennictwa protestanckiego i wariancie piśmiennictwa katolickiego. Sprawa odrębności języka dolnołużyckiego była już właściwie przesądzona, chociaż w drugiej połowie XIX w. podejmowano próby (m.in. Hórnik) zbliżenia dolnołużyckiego do górnołużyckiego.

Początkowo warianty języka górnołużyckiego różniły się dosyć znacznie w zakresie wszystkich systemów języka. Wariant katolicki zbliżył się znacznie do protestanckiego w połowie XVIII w. – po zastąpieniu kulowskiej podstawy języka piśmiennictwa katolickiego dialektem okolic Chrósćic, który jest bliższy dialektowi budziszyńskiemu niż dialekt kulowski. Pozostały jednak duże różnice w ortografii: protestanci posługiwali się od końca XVII w. pisownią opartą na wzorach niemieckich (jedynie Frencl przez pewien czas korzystał z zasad pisowni czeskiej), katolicy zaś mieli od przełomu XVII/XVIII w. pisownię nawiązującą do pisowni czeskiej. Wspólną cechą pisowni druków protestanckich i katolickich był gotycki kształt liter.

Program językowego zjednoczenia Górnołużyczan zaproponowała Macierz Łużycka. Z jej inicjatywy Křesćan B. Pful skodyfikował jednolity (bezwyznaniowy) język górnołużycki w zakresie ortografii, wymowy, gramatyki i słownictwa (Wölke 2005). Oto jego dzieła kodyfikujące górnołużycczyznę: *Hornjołužiski serbski prawopis z krótkim řečničnym přehladom* (Budyšin 1848); *Łužiski serbski słownik* (Budyšin 1866); *Laut und Formenlehre der oberlausitzisch-wendischen Sprache. Mit besonderer Rücksicht auf das Altslawische* (Bautzen 1867). Ważnym krokiem w przezwyciężaniu dualizmu językowego Górnołużyczan było wprowadzenie tzw. pisowni analogicznej, tj. analogicznej do pisowni słowiańskich (głównie czeskiej i polskiej), opartych na antykwie. W rzeczywistości ten typ pisowni nazywano zwykle pisownią czeską. Jej pionierem był Jordan, który po raz pierwszy zastosował ją w 1837 r. Podobny system pisowni opracował Smoler; posłużył się nią m.in. w następujących publikacjach: *Volkslieder der Wenden in der Ober- und Nieder-Lausitz – Pjesnički hornych a delnych Łužiskich Serbow* (wraz z J. L. Hauptem), Grimma 1841–1843; *Mały Serb* (Budyšin 1841); *Němsko-serbski słownik* (Budyšin

1843). Projekt Pfuła był kompromisem między propozycją Jordana i Smolera. Zwolennikami nowego sposobu pisania byli m.in. Zejler i Hórnik.

Analogia do innych języków słowiańskich obejmowała trzy elementy:

- 1) antykwa zamiast szwabachy (jak u Słowian z kręgu kultury rzymskiej),
- 2) specyficzne grafemy (czeskie litery: *č, š, ž, ř, ě*; polskie litery: *ó, ł, dź, ń*, chociaż podobne grafemy występowały już w łżyckiej tradycji piśmienniczej),
- 3) zasada pisowni etymologicznej zamiast tradycyjnej łżyckiej pisowni fonetycznej, np. w pisowni analogicznej pisano *hłowa, hdże, nahły, hnić, wzać, hwězda, tři, bóh* zamiast dawnej pisowni *łowa, dże, nały, nić, zać, vjesda, ci/cy, bó*.

Reforma ortografii miała na całych Łżycach wielu przeciwników. Krytykowali ją głównie protestanci, którzy nie chcieli zrezygnować z tradycyjnej ortografii piśmiennictwa religijno-biblijnego. W 1867 r. Jan Stoš, kowal z zawodu, zbierał w okolicy Budziszyna podpisy pod protestem przeciw reformie pisowni. Nową ortografię propagował rocznik *Časopis Maćicy Serbskeje*, zaakceptowało ją wielu pisarzy, w pisowni analogicznej wydrukowano katolicki *NT* (1896) Jurija Łusćanskiego i Hórnika. W piśmiennictwie religijnym protestantów i w *Serbskich Nowinach* obowiązywała jednak do 1937 r. nieco zmieniona szwabacha. Pisownię tę można właściwie określić jako pisownię półanalogiczną. Została ona wyparta bezwzględnie przez pisownię analogiczną dopiero po II wojnie światowej.

Sądzę, że wprowadzenie antykwy zamiast szwabachy, jak również przejście z czeskiego i zapewne z polskiego odpowiednich liter zasługuje na aprobatę. Nie było jednak w pełni słuszne zastosowanie zasad pisowni etymologicznej, ponieważ oddaliły one znacznie pisownię od wymowy.

Protestanci sprzeciwiali się nie tylko „czeskiej pisowni”, ale również wypowiadali się przeciw leksykalnym zapożyczeniom z języków

słowiańskich – głównie z czeskiego, rzadko z polskiego, sporadycznie z innych języków słowiańskich. Pożyczkę słowiańskie miały nie tylko doskonalić sprawność leksykalną języka górnołużyckiego, ale również zastępować dawne zapożyczenia niemieckie. Łżycki puryzm językowy XIX i XX w. wzorował się na puryzmie czeskim⁵.

Dotychczas nie ustalono precyzyjnie udziału języka czeskiego w kształtowaniu słownictwa górnołużyckiego. Wiadomo, że jest większy niż wkład polski. W historii języka górnołużyckiego zaświadczone jest kilkaset polonizmów (w tym około 275 w *Słowniku Pfuła*). W górnołużyckim przyjęło się ostatecznie około pół setki polonizmów leksykalnych, w tym około 35 za pośrednictwem *Słownika Pfuła* (Lewaszkiewicz 2012, 2015). Górnołużyccyżna poświadcza znacznie więcej zapożyczeń z języka czeskiego. Gerald Stone (1971, 1979) udokumentował na podstawie tekstów górnołużyckich z lat 1842–1927 oraz źródeł leksykograficznych XIX–XX w. ponad 100 zapożyczeń czeskich. Jest ich jednak w górnołużyckim znacznie więcej – tylko w *Słowniku Pfuła* (1866) ponad tysiąc. Bohemizmy przenikały do górnołużyckiego i później. Nie wiadomo, ile poświadcza ich współczesna górnołużyccyżna – prawdopodobnie kilkaset hasel podstawowych i wiele pochodzących od nich derywatów.

Za typowe pożyczki czeskie w górnołużyccyżnie angielski slawista uznaje m.in. następujące słowa: *bankowka, bohosłowstwo, cyl, časopis, časować, činićel, činohra, čornuch, doba, doslědny, dźiwadło, fakulta, hosćinc/hosćenc, hudźba, hwězdarstwo, jazykozpyt, jednanje, jewišćo, lětopis, maćizna, měščanosta, mjeńšina, narodopis, nastroj, plun, podoba, pohrjebnišćo, powšitkowny, prózniny, předsyda, přirodospyt, rěčespyt, sada, skladba, socha, spěwohra, twórba, twornja, uniwersita, wjeselohra, wótcina, wumělc, wuspěch, wustaw, zaměr, zasada, zemjepis, žiwjenjopis*.

Niekiedy Stone (1971, s. 263) bierze pod uwagę zarówno czeskie, jak i polskie pochodzenie słownictwa, np. *hodźina, kóncowka, płašč*,

⁵ Najważniejsze informacje o czeskim puryzmie w XIX i XX w. znajdują się w pierwszej części artykułu M. Balowskiego (2007).

přewrót, příroda, powšitkowny, skladnja, wěža, wjelblud, wosoba, wulica, zaměr. Później listę tę rozszerza o następujące wyrazy: *hesło, lodowc, nawukowy, podstawa, postup, řězbar, rozmołwa, rozwaliny, wuraz, wzor(k)* (1979, s. 72). Bohemizmi w tekstach do początku XX w. zajmowali się również Helmut Jenč/Jentsch (1993, 1996, 1997, 1998, 1999a, 1999b) oraz Viktor Moiseenko (1989).

Wciąż mało wiemy o bohemizmach leksykalnych w języku górnołużyckim. Ostatnio wiedzę o łużycko-czeskich kontaktach językowych pogłębiła R. Bura (2015), która opublikowała książkę o bohemizmach leksykalnych z zakresu terminologii naukowej w *Słowniku Pfula*. Materiał obejmuje 432 terminy pochodzenia czeskiego, reprezentujące rzeczowniki (84% hasel), przymiotniki (13%) i czasowniki (3%). Pochodzą one głównie ze *Słownika Jungmanna* (t. 1–5, 1834–1839). Reprezentują m.in.: zoologię (74), *bažant* – cz. *bažant*; chemię (70), np. *hlinik* ‘glin’ – cz. *hlinjk*; botanikę (59), np. *wužanka* ‘ostrzeń’ – cz. *užanka*; anatomię i medycynę (48), np. *wóčnica* ‘oczdól’ – cz. *očnice*; geografę (22), np. *runik* ‘równik’ – cz. *rownjk*; lingwistykę (14), np. *nosowka* ‘nosówka’ – cz. *nosovka*; prawo (9), np. *prawopodstatny* ‘prawomocny’ – cz. *prawopodstatný*.

Po II wojnie światowej słowianofile łużyccy (zwłaszcza górnołużyccy) starali się zastąpić wiele wyrazów pochodzenia niemieckiego i internacjonalizmów sławizmami leksykalnymi, zwłaszcza bohemizmami (Faska 1998, red.). Należy pamiętać o tym, że wielu (chyba większość) młodych powojennych inteligentów łużyckich kształciło się do początku lat pięćdziesiątych w Czechach, co wpływało na kształtowanie powojennych sympatii proczeskich na Łużycach.

Po 1945 r. pojawiły się w górnołużyckim – pod wpływem czeskiego i polskiego – formacje typu *chemik, kritik, historik*, które później zastąpiono formacjami typu *chemikar, kritikar, historikar*. Od rzeczowników na *-anca* tworzone pod wpływem czeskim przymiotniki typu *finančny, eksistenčny*, zastąpione później przez przymiotniki typu *financny, eksistencny*.

Wyszły również z użycia – wzorowane na czeskim – rzeczowniki typu *komunismus, demokratismus, heroismus*. Sporo sławizmów cze-

skiego pochodzenia jednak się przyjęło, np. *wučbnica, zawjazk, wulkowiki, borzdzić, krasnosmykanje, spěšnosmykanje, mjetańca, wólny kop*. Niektóre leksemy nawiązują do polskiego i czeskiego: *telewizija/telewize, křesło, strata*.

W powyższych rozważaniach najczęściej odwoływałem się do języka górnołużyckiego. Bohemizmy prawie zawsze przenikały do języka dolnołużyckiego za pośrednictwem języka górnołużyckiego (Pohončowa/Pohontsch 2002). Możemy więc mówić o bohemizacji dolnołużyckiego za pośrednictwem górnołużyckiego. Trzeba jednak z naciskiem podkreślić, że w dolnołużyckim jest znacznie mniej bohemizmów niż w górnołużyckim.

W przyszłości konieczne będzie opracowanie słowników pewnych i prawdopodobnych bohemizmów leksykalnych w języku górnołużyckim i w języku dolnołużyckim.

* * *

Jest sprawą oczywistą, że o prestiżu języka czeskiego na Łużycach w XIX i XX w. zdecydowali wybitni Czesi – filologowie i językoznawcy, publicyści i zwolennicy łużycko-czeskiej wzajemności, m.in. J. Dobrovský, V. Hanka, K.J. Erben, F. Čelakovský, J. Páta, A. Frinta, A. Černý, V. Změškal (Lewaszkiewicz 2017). Propagatorami czeszczyzny i przyjaciółmi Czechów byli wybitni Łużyczanie, m.in. J.A. Smoler, H. Zejler, K.B. Pful, M. Hórník, J. Bart-Čišinski, A. Muka, M. Krječmar.

Literatura

- Balowski M., 2007, *Zanik puryzmu w języku czeskim*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych. Seria XI: Językoznawstwo*, Warszawa, s. 5–13.
- Bogusławski W., Hórník M., 1884, *Historija serbskeho naroda*, Budyšin.
- Bura R., 2003, *Polska, czeska i górnołużycka frazeologia pochodzenia biblijnego a Nowy Testament Jakuba Wujka, Biblia kralicka oraz Nowy Testament Michała Frencla*, Kraków.
- Bura R., 2015, *Zapożyczenia czeskie w słowniku Pfula. Terminologia naukowa*, Kraków.

Faska H. (red.), 1998, *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Serbsčina*, Opole.

Frinta A., 1952, *Slawny C. Peucer bře Serb*, „Lětopis” A1, s. 146–148.

Frinta A., 1954, *Bohemismy a paleoslawizmy we lužiskoserbskej křesćanskej terminologii a jich wuznam za stawizny*, „Lětopis” A 2, s. 104–140.

Frinta A., 1959, *Zur Frage der Bohemismen und Paläoslovenismen in der lausitz-sorbischen christlichen Terminologie*, „Die Welt der Slawen”, s. 181–196.

Havránek B., 1936, *Vývoj spisovného jazyka českého*, Praha 1936.

Havránek B., 1939, *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, Praha.

Jaworski T., 1993, *Žary w dziejach pogranicza śląsko-łużyckiego*, Żary.

Jaworski T., 2007, *Mobilność społeczeństwa wielokulturowego na pograniczu śląsko-łużyckim od XVI do XVIII w.*, Zielona Góra.

Jenč H., 1993, *K prašenju druhosłowjanskich leksikaliskich wliwow na hornjoserbsku spisownu řeč w dobje do narodneho wozrođenja*, „Lětopis” 40, nr 1, s. 70–76.

Jenč/Jentsch H., 1996, *Die Entwicklung der abstrakten Terminologie der obersorbischen Schriftsprache bis zum 19. Jahrhundert*, [w:] *Z historii języków lużyckich*, red. H. Faßke, E. Wrocławska, Warszawa, s. 211–228.

Jenč H., 1997, *Typy czuorěžnych leksikaliskich wliwow na hornjoserbsku spisownu řeč*, [w:] *Obraz językowy słowiańskiego Pomorza i Łużyc. Pogranicza i kontakty językowe*, red. J. Zieniukowa, Warszawa, s. 91–98.

Jenč H., 1998, *K róli cizych řečow při leksikaliskim wuwicu hornjoserbskeje spisowneje řeče*, „Lětopis” 45, nr 1, s. 59–66.

Jenč/Jentsch H., 1999a, *Die Entwicklung der Lexik der obersorbischen Schriftsprache vom 18. Jahrhundert bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*, Bautzen.

Jenč H., 1999b, *K bohemizmam, specielnje leksikaliskim, w řeči spisow Michala Frencla*, „Prace Filologiczne” 44, s. 245–252.

Jenč R., 1954, *Stawizny serbskeho pismownictwa*, Budyšin.

Kaleta P., 2015, *Česke Towarstwo přećelow Łužicy a jeho džělawosć*, „Rozhlad” 5, s. 12–17.

Kaulfürst F., 2012, *Studije k řeči Michala Frencla*, Budyšin.

Klich E., 1927, *Polska terminologia chrześcijańska*, Poznań.

Kral G., 2015, *Kaspar Peuker – wuznamny serbski wučenc*, „Rozhlad” 12, s. 31–34.

Leskien A., 1876, *Das sorbische Neue Testament von 1548*, „Archiv für Slavische Philologie” I, s. 161–249.

Lewaszkiewicz T., 1992, *Rola kontaktów językowych we wstępnym okresie formowania się słowiańskich języków literackich (na tle ogólniejszym)*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych. Seria VIII: Językoznawstwo*, Warszawa, s. 133–138.

Lewaszkiewicz T., 1995, *Łużyckie przekłady Biblii. Przewodnik bibliograficzny*, Warszawa.

Lewaszkiewicz T., 2007, *Sporne problemy języka dolnołużyckiego przekładu Nowego Testamentu Jakubicy (1548)*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych. Seria XI: Językoznawstwo*, Warszawa, s. 111–118.

Lewaszkiewicz T., 2012, *Polsko-łużyckie kontakty językowe od X/XI do XXI wieku*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych. Seria 12: Językoznawstwo*, Warszawa, s. 97–104.

Lewaszkiewicz T., 2015, *Polnisch-sorbische Sprachkontakte vom 10./11. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, „Lětopis” 62, nr 1, s. 56–71.

Lewaszkiewicz T., 2017, *O roli Czechów w rozwoju sorabistyki*, „Zeszyty Łużyckie” 51, s. 243–261.

Malinkowa L., 2015, *Wliw českeho protestantizma na ewangelickich Serbow we 18. lěstotku*, „Rozhlad” 7–8, s. 27–34.

Mareš F.V., 1954, *Mukw zlomek cirkevněsłowanských mineji*, „Slavia” 23, s. 267–286.

Měťšk F., 1963, *Česke wliwy a styki w mlodoserbskim hibanju Delnjeje Łužicy 1888–1909*, „Slavia Occidentalis” 23, s. 110–112.

Měťšk F., 1978, *K datowanju serbskeje Budyskeje přisahy*, „Rozhlad” 11, s. 413–421.

Muka A., 1918a, *Delnjoserbski rukopis ze Stoborska*, „Časopis Mačicy Serbskeje”, s. 29–34.

Muka A., 1918b, *Starosłowjanski rukopis z Gósmarja w D.–L.*, „Časopis Mačicy Serbskeje”, s. 44–48.

Nitsch K., 1954, *Stosunki pokrewieństwa języków lechickich*, [w:] *Wybór pism polonistycznych*, t. III, Wrocław, s. 5–46.

Pałys P., 2014, *Państwa słowiańskie wobec Łużyc w latach 1945–1948*, Opole.

Parczewski A., 1901, *Łužičenjo a Mišnjenjo na Krakowskej uniwersiće w 15. a 16. lěstotkomaj*, „Časopis Mačicy Serbskeje” 54, s. 71–108.

Petr J., 1973, *Jazyková teorie a praxe v pražské Serbowce*, „Studia Slavica Pragensia”, s. 55–74.

Pohontsch A., 2002, *Der Einfluss obersorbischer Lexik auf die niedersorbische Schriftsprache. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte der niedersorbischen Schriftsprache*, Bautzen.

Schuster-Šewc H., 1967, *Sorbische Sprachdenkmäler 16.–18. Jahrhundert*, Budyšin.

Schuster-Šewc H., 1993, *Die Schichtung des sorbischen Wortschatzes*, „Heidelberger Publikationen zur Slavistik A. Linguistische Reihe”. Band 6: *Aufbau, Entwicklung und Struktur des Wortschatzes in den europäischen Sprachen (Motive, Tendenzen, Strömungen und ihre Folgen – Beiträge zum*

- lexikologischen Symposion in Heidelberg vom 7. bis 10. Oktober 1991. Hrsg. B. Panzer, Frankfurt am Main, s. 145–157.
- Schuster-Šewc H., 2001, *Die ältesten Drucke des Obersorbischen. Wenceslaus Warichius und Gregorius Martini. Eine sprachwissenschaftliche Analyse mit Faksimiledruck, Transliteration und Transkription*, Bautzen.
- Schuster-Šewc H., 2005, *Wo prašenju serbsko-čěskich rěčnych počahow*, „Lětopis” 52, nr 1, s. 20–28.
- Schmaler J.E. [Smoler J.A], 1864, *Kajka je wučba athanasianskeho symbola wo třećeje wosobje w Bójstwje a kak su ju serbscy bohosłowcy ryčnje zapřijeli? – Welches ist die Lehre des athanasianischen Symbolums von der dritten Person in der Gottheit und wie wurde sie von lausitzisch-serbischen Theologen sprachlich aufgefaßt?*, Bautzen, ss. 18 (streszczenie tej publikacji w: „Zeitschrift für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft” 1864, s. 33–43).
- Siatkowska E., 1992, *Samodzielność przekładu Nowego Testamentu przez Jakuba Wujka, Jana Blahoslava i Michała Frencla (na przykładzie konstrukcji imiesłowowych)*, [w:] *Biblia a kultura Europy*, t. I, red. M. Kamińska, E. Małek, Łódź, s. 73–80.
- Srezněvskij I. I., 1844, *Istoričeskij očerk serbolužickoj literatury*, „Žurnal Ministerstva Narodnogo Prosvěščenija” II.
- Stachowski S. (oprac.), 1978, *Słownik górnołużycki Abrahama Frencla (1693–1696)*, Wrocław.
- Stone G., 1971, *Lexical Changes in the Upper Sorbian Literary Language during and following the National Awakening*, „Lětopis” A18, s. 1–127.
- Stone G., 1979, *Dalsze uwagi o zapożyczeniach słowiańskich w górnołużyckim języku literackim*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 18, s. 267–273.
- Šewc H., 1978, *Kak je to woprawdže z datowanjom Budyskeje přisahi*, „Rozhlad” 6, s. 219–221.
- Teichmann D., 2001, *Obcojęzyczne wpływy – zwłaszcza czeskie – na język Mikołaja Jakubicy*, [w:] *Nowy Testament w dziejach i kulturze Europy. 450 rocznica przekładu Nowego Testamentu przez Mikołaja Jakubicę na język dolnołużycki*, red. T. Jaworski, W. Pyżewicz, Zielona Góra, s. 75–88.
- Wenzel W., 1987-1994, *Studien zur sorbischen Personennamen, Tl. I. Systematische Darstellung. Tl II/1. Historisch-etymologisches Wörterbuch A–L. Tl. II/2 Historisch-etymologisches Wörterbuch M–Ž. Rückläufiges Wörterbuch. Suffixverzeichnis. Tl. III. Namenatlas und Beiträge zur Siedlungsgeschichte*, Bautzen.
- Wenzel W., 1999, *Lausitzer Familiennamen slawischen Ursprungs*, Bautzen.
- Winter E., 1954, *Die Pflege der west- und südslawischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert*, Berlin.
- Wornar E., 2012, *Kak serbska je Budyska přisaha?*, „Lětopis” 2, s. 114–121.

- Wölke S., 2005, *Geschichte der sorbischen Grammatikschreibung. Von den Anfängen bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*, Bautzen.

- Моисеенко В. Е., 1989, *Некоторые особенности чешского языкового влияния в верхнелужицком литературном языке (словообразовательный аспект)*, [w:] *Формирование и функционирование серболужицких литературных языков и диалектов*, отв. редактор М.И. Ермакова, Ф. Михалк, Москва, с. 49–65.